



מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

אתרים

אתרים
המשין

המשין

כסלו תשע"ח, דצמבר 2017
www.shimur.org.il

07



ספריית יהודה דקל
מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל



07

המשאר הארכיאולוגי והתרומה לנוף תרבות

ארכיאולוגיה היא חקירה של פעילות האדם, תפיסותיו ואמונותיו באמצעות שרידים מוחשיים של התרבות האנושית. חקירתו של השריד יכולה להיות ממוקדת, ללא התייחסות לסביבה שבה הוא נמצא, ויכולה להיות תלויה סביבה - סביבה מיושבת וסביבה המתייחדת בנופי טבע. ההגדרות לנוף תרבות שקבעה הוועדה למורשת עולמית, ומתייחסות למפגש בין השריד הארכיאולוגי לנוף הטבעי, כוללות גם את הקטגוריה נוף אורגני מתמשך: פריט שהבנת הנוכחות שלו כיום היא חלק מהבנת הסביבה הטבעית שבה התפתח (**Organically evolved landscape**). השריד הארכיאולוגי מייצג אורחות חיים, סדרי מינהל, פעילות כלכלית, דתית וכו', והמופע שלו בנוף הוא משאר שהפעילות האנושית שהוא מייצג חלפה מן העולם. אלא יש שהצירוף של השריד הארכיאולוגי והסביבה הטבעית מקדם פעילות המרמזת על פעילות העבר, מזכירה אותה ואף מחקה אותה תוך כדי התאמתה להווה, לצורכי האוכלוסייה, לרצונותיה ולהתפתחויות הטכנולוגיות המאפיינות אותה. המשכיות מסוג זה מיוצגת בפארקים שנועדו למטרות פנאי ונופש, ושהאטרקציה המרכזית שבהם היא שריד ארכיאולוגי שזכה להשמשה תיירותית.



נוף תרבות אורגני מתמשך: גן השלושה בעמק בית שאן ותפקודו בעבר כסוג של "אסקלפיון"

דרור סגל

הגן הלאומי גן השלושה שבעמק בית שאן מתאפיין בשילוב בין משאבים טבעיים לבין יצירה תרבותית, שרידי עבר ופריטים שעוצבו בהווה. שילוב זה מנוצל לקידום תפקודו כמרחב תיירות התואם רצונות וצרכים של אוכלוסיות שונות, משפחות, בודדים, חוקרים, תלמידי בתי ספר, אנשי צבא, תושבים מקומיים ותיירות מאורגנת (פנים וחוץ). מטרת מאמר זה היא לאפיין את המפגש בין הנוף הטבעי והיצירה התרבותית ולהתמקד בפעילות אחת המייצגת המשכיות: מתחם שבעבר נועד לצורכי מרגוע ושעשוע, וכיום הוא חלק מחוויית המטייר והנופש בגן (איור 1).

מילות מפתח: עמק המעינות (עמק בית שאן); גן השלושה, שריד ארכיאולוגי, תיירות, המשכיות



איור 1. נוף נחל עמל, מבט מזרחה מאזור טחנת הקמח המשוחזרת. מיסין - גבעת תל עמל המערבית. צילום: דרור סגל

(ניר 1989: 16-24, 178-180, תצלום: י"ב/א-ג). לכן הוקם בשלהי שנות החמישים גן לאומי מרהיב ביופיו, והוא משמש מאות אלפי מבקרים בשנה לשחייה ולבילוי, בכל עונות השנה.

האם חלוצי העמק המודרניים היו הראשונים שהבחינו בסגולות הייחודיות של המקום (איור 2)? בחינה של אתרי הגן שנחשפו במהלך השנים מצביעה על שרידים ארכיאולוגיים רבים ומגוונים: כלי צור, שכבות יישוב מתקופת המקרא, מחילות מסתור, תיאטרון מים (נאומכיה), מחצבות עתיקות וטחנות קמח (איור 3). בין השרידים נחשפו גם שרידי

מבוא

גן השלושה הוא כיום אחד הגנים הלאומיים היפים במדינת ישראל. שמו יצא אף מעבר לגבולות המדינה כאחד מעשרים המקומות היפים בתבל (Time Magazine, 1996). ראשוני המתיישבים בעמק, במחצית הראשונה של המאה ה-20, הבחינו מיד בסגולות הנדירות של המקום: נוף פראי עוצר נשימה, ונביעה קבועה של מעיין עשיר במינרלים שטמפרטורת מימיו חמימה וקבועה (28 מעלות צלזיוס).



איור 2. מבט מאזור המעיין מזרחה, אל הבריכה הראשונה בגן השלושה. צילום: דרור סגל

במפעל היה חבר קיבוץ ניר דוד צבי (יסני) בהיר, שהיה המייסד והמנהל הראשון של הגן הלאומי. הגן זכה להיקרא "גן השלושה" לזכרם של חיים שטורמן, אהרון אטקין ודוד מוסינזון, שנפלו במארב באדמת העמק בעת סיור התיישבות באדמותיו בשלהי קיץ 1938. עד מהרה הפך גן השלושה לאתר פורה, מרהיב ביופיו, ושמעו הגן הלאומי יצא למרחוק. ככל שהגן נחקר, התפתח והותאם לפעילות תיירותית, כך גם נחשפו סגולותיו הרבות והתחדדה ההבנה שאין חדש תחת השמש - גם בעבר הרחוק נודעו מעלותיו ונוצלו למטרות פנאי ונופש. אחדים מגילויים אלה, לצד ממצאים מאזור הגן ומאתרי עמק בית שאן הקדום, מכונסים במוזיאון לארכיאולוגיה השוכן על פסגת תל עמל (הגבעה המזרחית) (אדלשטיין ופיג, 1992; ערב 1978 א; 1978 ב; Levy & Edelstein, 1972). משארים אחרים

רצפות פסיפס שהיו כנראה מרהיבות, פריטים ארכיטקטוניים משיש, צינורות חרס וממצאים רבים נוספים (איורים 4, 5). שרידים אלה מרמזים על כך שגם בתקופות קדומות, ככל הנראה בתקופות הרומית והביזנטית, תפקד מרחב הגן כסוג של "אסקלפיון" (Asklepion), כלומר מתחם המוקדש לבריאיות, למרגוע, לנופש ולשעשועי מים. קרבתה של העיר בית שאן - ניסה-סקיתופוליס, שהייתה עיר מרכזית גדולה וחשובה - מחזקת מאוד את ההשערה כי כבר בעת העתיקה הכירו במאפייניו הייחודיים של המרחב, בנופיו הטבעיים ובאפשרות להתאימם למטרות פנאי ונופש.

המפגש בין הנוף הטבעי ו"היצירה התרבותית": מאפייניו ופיתוחו של גן השלושה

ד תיישבי העמק במחצית הראשונה של המאה ה-20, הבדואים והחייילים הבריטים גילו מיד עם בואם לעמק בית שאן את המעיין והבריכות הכמעט טבעיות בנחל עמל (עין אל עאצ'י) ואת סגולותיהן: מים צלולים וחמימים הנובעים בטמפרטורה קבועה (28 מעלות) בכל ימות השנה. מכיוון שהאקוויפר עמוק ורוחק, המים לא רק חמים אלא גם עשירים במינרלים טובים לבריאיות (ניר, 1989: שם). זרימת המים העשירים במינרלים, שהתקיימה שנים רבות ובקצב איטי, יצרה במקום מסלע גיאולוגי מעניין, עשוי סלע גיר וטרורוטין, עשיר במאובנים שמקורם בשרידי צמחיית הנחל הקדומה. המקום נודע בשמו הערבי "סחנה", שפירושו חמה, מים חמימים. הוא נקרא בעבר: "הסחנה הגדולה" כדי להבדילו מה"סחנה הקטנה" שנמצאת ממערב לו, במעיין עין חיים שלייד מחצבת בית אלפא המודרנית (סגל, 2014; רנן, 1995: 136). לאחר קום המדינה הוחלט להקים במקום גן לאומי. הרוח החיה



איור 3. תיאטרון המים (נאוסכיה) - מערכת המושבים החצובה בגדה הדרומית פונה אל הנחל, בלב גן השלושה. צילום: דרור סגל



איור 4. מבט מערבה אל נוף נחל עמל וגן השלושה. בגדה הימנית (הצפונית) - טחנת קמח נוספת; בגדה השמאלית - גבעת תל עמל המערבית. ברקע הרי הגלבוע. צילום: דרור סגל



איור 6. מבט דרומה לעבר נחל עמל ותל עמל, שעליו נבנה המוזיאון לארכיאולוגיה בראשית שנות השישים של המאה ה-20. ברקע הרי הגלבוע. צילום: דרור סגל



איור 5. מבט מהמוזיאון ותל עמל לעבר פארק המעינות והרי הגלבוע. צילום: דרור סגל.

נוסף, אך לא ניתן להתעלם מהקשר בינה לבין הגוף הטבעי, המים, מחשופי הקרקע והצמחייה (איור 3 לעיל). על בסיס קשר זה יש בסיס להשערה כי מדובר בתיאטרון מים רומי (נאומכיה) (סגל 2005א: 46; 2005ב: 14-18; 2010). המטיילים בשבילי הגן, ממזרח למערכת המושבים, נחשפים לשרידי סכר קדום שאפשר בעבר להעלות את מי הנחל לתוך בריכה מלאכותית, גם היא חלק מ"היצירה התרבותית" שהשתלבה בנופי המרחב. סכר דומה שימש מאוחר יותר להרמת המים ושימוש בטחנת הקמח המשוחזרת כיום. עם הקמת הגן הלאומי משמש הסכר ליצירת בריכות עמוקות לשחייה ונופש.

סיכום ומסקנות

הגן הלאומי גן השלושה עדיין זקוק למחקר, אך הממצאים שהתגלו בו בעבר ופיתוחו בהווה הם עדות לייחודו: מרחב המפגיש משאבים ונופים טבעיים עם תרבויות שפעלו במקום תקופות ממושכות והותירו בו את חותמן. הגורם המרכזי בגן הוא המעיין הטבעי היציב שספיקתו גדולה, יחסית. כאמור, מימיו צלולים ונובעים בטמפרטורה קבועה של 28 מעלות בכל עונה בשנה ובכל מזג אוויר. הרומים, שנועדו בחיבתם למים, למתקני רחצה, לשעשועי מים ולמשחקי מים הכירו במאפייניו הייחודיים של האתר וקידמו את פיתוחו כמרכז נופש ומרגוע. שליטים ונבחרי ציבור באימפריה הרומית נהגו להתחרות ביניהם על גודל המבנים והמתקנים והרחיבו את אחיזתם גם במקום זה. וכפי שנהגו בחמת גדר, השוכנת באזור פריפריאלי מרוחק יחסית, ובנו בה מרחצאות מפוארים (Hirschfeld, 1997), כך פעלו גם במתחם הסחנה. עדות לגישתם זו היא השרידים המצויים על קו המים או סמוך מאוד לגדות הנחל, מערכת הנאומכיה (תיאטרון המים) ומושביה הפונים אל הבריכה, שרידי הסכר שאפשר את הגבהת מי הנחל, הפסיפסים האיכותיים, פריטי השיש וצינורות החרס. כל אלה מעידים כי האתר נועד לשמש אוכלוסייה גדולה שהתגוררה בעיר המחוז בית שאן, בסביבותיה ואף באזורים מרוחקים יותר (סגל, 2013ב: 24-28; 2015: 2-4; רייך, 1996: 9-12).

הפזורים במרחבי הגן מייצגים תקופות שונות וכוללים כלי צור פרהיסטוריים, תלים מקראיים וטחנות קמח מהתקופות המאוחרות (סגל, 2005א; 2005ב; צורי, 1962: 184-185; 1961: 31-33; 1961). בגבעת התל המערבית, שטרם נחפרה ברובה, נתגלו ממצאים שהם עדות לפעילות תיירותית בעבר - מרגוע, פנאי ושעשועים (איורים 4, 5, 6). אף שבשולי התל המערבי התקיימו רק חפירות מזעריות, וחלק מהממצאים נחשפו באקראי, נתגלו בו לא מעט שרידים ופריטים ארכיאולוגיים קדומים. בין השאר נחשפו עמודים וכותרות, חלקם עשויים אבן מיובאת, בעיקר סוגי שיש וגרנית, וכן נתגלו פריטים דומים עשויים אבן גיר ובזלת שנחצבו באזור (סגל תשע"א; 2013א: 31-33; 2015; 2015). בשטח נחשפו שברים מרצפות פסיפס המצביעים על פסיפסים איכותיים ביותר מאבנים קטנות וצבעוניות - בין השאר אבני סמלטי (Smalti) מזכוכית ירוקה (איור 7). עוד נחשפו שרידי ארון קבורה, חרסים צבעוניים ושברים של כלי זכוכית בודדים. בשולי הגבעה נתגלו שרידים של צינורות חרס וממצאים אחרים המעידים על בית מרחץ או מתקן מרחצאות אחר שהיה במקום. על פסגת הגבעה (תל עמל) המערבית חפר צורי כמה ריבועים (צורי 1962: 184-185). באחד מהם נחשף מבנה ציבורי גדול שמהותו לא הובררה עד תום בשל ההרס וקברים מאוחרים שנחפרו בתחומיו. החופר ייחסו לתקופה הביזנטית. היו חוקרים שהעלו אפשרות כי מדובר במבנה בית כנסת (אילן, 1991: 191, תצלום מס' 2). עמודי המבנה ניצבים עד היום בחזית המוזיאון לארכיאולוגיה בגבעת תל עמל המזרחית (איור 8). שריד נוסף הנקשר בפעילות של מים נחשף בגדה הדרומית של הנחל לרגלי תל עמל מצפון. (איור 9). שם התגלה פתח מחילה חצובה המובילה מנהל אל התל. בתחתיתה נחצבה תעלה קטנה לניקוז מים מעומק התל אל הערוץ הנחל. כמו פריטים אחרים, גם מהותה של תעלה זו עדיין לא הובררה - האם היה זה מתקן מילוט מימי מרד בר כוכבא (קלונר וטפר, 1987: 280-286, תצלום 135)? בית מעיין? מתקן תעשייתי שנועד לנקז נוזלים מהתל אל הנחל? לא מן הנמנע כי כל האפשרויות הללו נכונות. ממערב לתל עמל, במרכז הגן הלאומי, על הגדה הדרומית של נחל עמל, נחשפה מערכת מושבים חצובה הפונה אל הנחל. כמו משארים אחרים היא מזמנת מחקר



איור 8. מבט מזרחה אל תל עמל, הגבעה המזרחית והמוזיאון לארכיאולוגיה. האבנים הניצבות לצד המדרכה שייכות למבנה הביזנטי הגדול שחפר נחמיה צורי בתל עמל בגבעה המערבית. צילום: דרור סגל



איור 7. שרידי פסיפסים שנחשפו בגבעה המערבית בתל עמל. שימו לב לאבני הסמלטי הירוקות ולאיות קטעי הפסיפס. צילום: דרור סגל



איור 10. תלמידים מרשת בתי הספר וולדורף מקיימים אולימפיאדות בסגנון יוני קדום סמוך למוזיאון, על מדשאות תל עמל בגן השלושה. צילום: דרור סגל



איור 9. פתח המחילה החצובה בגדת הנחל הדרומית. צילום: דרור סגל

* דרור סגל הוא מנהל ואוצר המוזיאון לארכיאולוגיה אזרית ים-תיכונית - "עקבות בעמק", גן השלושה; ארכיאולוג ברשות הטבע והגנים ועמית מחקר באוניברסיטת חיפה; תחומי התמחות: ארכיאולוגיה מדעית; תארוך; חקר ושימור מקורות ייבוא השיש ומחצבות עתיקות; ארכיאולוגיה והידרולוגיה באזור עמק המעינות. mus@gan3.co.il

לאור השרידים העתיקים עולה הסברה שבסמוך לנחל, בגבעה המערבית של תל עמל, הוקם בעבר רובע מגורים יוקרתי של המעמד העליון (איורים 1, 5 לעיל). תושביו נהנו מסגולות המקום ואף הפעילו את מתקניו והתפרנסו מהפעילות התיירותית שהתקיימה בו. ייתכן שהתגוררו בעיר הגדולה, אך החזיקו או סחרו בבתי קיט ובמתקני נופש בקרבת המים. כדי לבסס סברה זו נדרש מחקר נוסף, ועם זאת הרצף וההמשכיות של הפעילות התיירותית בעבר ובהווה, תוך הבלטת הייחוד הנופי, מבססים את מעמדו של הגן כנוף תרבות אורגני המשכי (איור 8).

תודות

ברצוני להודות לחברים ולעמיתים ממוגון מוסדות אקדמיים ורשויות ממשלתיות, שביקרו וסיירו אצלנו בגן, יעצו והאירו מניסיונם הרב וידיעותיהם: פרופ' ארתור סג"ל, פרופ' משה פישר, פרופ' רוני רייך, ד"ר אלי ינאי ועוד רבים נוספים.

אדלשטיין, ג' ופייג, ג' (1992). תל עמל. בתוך אפרים שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** (כרך 4, עמ' 1583-1586). ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
אילן, צ' (1991). תל עמל. בתוך הנ"ל, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל. תל-אביב: משרד הביטחון.
ניר, ד' (1989). **בקעת בית שאן: החבל ואתגריו על גבול המדבר**. הקיבוץ המאוחד והמועצה האזורית בקעת בית שאן.
סגל, ד' (2005). גן השלושה: לא רק מים ופיקניקים. **ירחון מים והשקיה**, 46, 460.
סגל, ד' (2005). לחם ושעשועים. **בשביל הארץ**, 14-18.
סגל, ד' (2010, 2 בדצמבר). גן השלושה (הסחנה) - לא רק מים ופיקניקים. **סופש - נופש לציבור הדתי**.
סגל, ד' (תשע"א). כך בנו את בית שאן הרומית. **צ. לדרך**, 2. נדלה מתוך <http://www.ladereh.com/BRPortal/br/P102.jsp?arc=124746>.
סגל, ד' (2013). אבן השיטו הבונים: כיצד הגיעו אבני הגיר לבניית בית שאן הרומית- בינונית. **עת-מול**, 229, 31-33.
סגל, ד' (2013). אבא'לה בוא לפארק. **בשביל הארץ**, 57, עמ' 24-28.
סגל, ד' (2014). לכל מעיין יש שם. **מים והשקיה**, 533.
סגל, ד' (2015). מעיין שוקק וארמון נעלם: שרידים עלומים בעין שוקק ליד בית שאן. **עת-מול**, 239, 2-4.
סגל, ד' (2015). אזור התעשייה (הישן), תל חמוד: הכל מתחיל במחצבה. אוחזר מתוך **צ. לדרך**, <http://www.ladereh.com/BRPortal/br/P102.jsp?arc=1378572>.
ערב, ר' (1978). "ראש אלה" עשוי נחושת מגן השלושה. **סקר פרהיסטורי באזור משמר העמק וניר דוד, מאוספיו של חיים שלם ז"ל**. קיבוץ ניר-דוד, בשיתוף עם המדור לידעת הארץ בתנועה הקיבוצית.
ערב, ר' (1978). **תגליות ארכיאולוגיות בעמק בית שאן**. המוזיאון לארכיאולוגיה ים-תיכונית ניר דוד, המועצה האזורית בקעת בית שאן.
צורי, נ' (1962). סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן. **קובץ בית שאן, הכינוס הי"ז לידעת הארץ**, ירושלים.
צורי, נ' (1961). גן השלושה - אתר מן התקופה המיסוליתית/סקר. **מתקופת האבן**, ב', 31-33.
קלוגר, ע' וטפר, י' (1987). **מערכות המסתור בשפלת יהודה**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
רייך, ר' (1996). נימפאון רומי-בינוטי בעין שוקק, סמוך לבית שאן. **עתיקות**, 28, 9-12.
רן, א' (1995). **מזכרונות בית שאן**. המועצה האזורית בקעת בית שאן, 136-139.

Hirschfeld, Y. (1997). *The Roman baths of Hammat Gader*, Final Report. Israel Exploration Society.
Levy S., & Edelstein, G. (1972). *Cinq Annees de Fouilles A Tel Amal* (Nir David). *Revue Biblique*, 79, 325-367.

* עמוד 107: נוף נחל עמל. צילום: דרור סגל

שיקולי העדפה ובטנים בתהליך קבלת החלטות בדבר שימור המורשת התרבותית המוחשית

ההחלטה לשמר נכסי מורשת תרבותית מתאפיינת בשיקולי העדפה. לשיקולים אלה היבטים שונים, ובתהליך קבלת ההחלטות, מה לשמר, לשם מה לשמר, מי ישמר, איך לשמר ולאיזו מטרה, הם באים לידי ביטוי בצורות שונות. באתרים - המגזין 8 יוצגו הצדדים השונים של שיקולים אלה.



ניצנים הישנה, ניצן החדשה, בית ספר שדה שקמים ופארק החולות - לאלה שני פנים, האחד, הם מייצגים מרחב שימור מרובה נופים ונכסים הנושאים ערכים היסטוריים, חברתיים, תרבותיים וסביבתיים. השני, הם מבטאים דילמות הכרוכות בבחירה מה לשמר וכיצד.



יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, איש פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה ומסקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים.

בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מבוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממפתחי חבל ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיו"ר הוועד המנהל של מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי ישוע במלחמת העצמאות, מקום בו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" ומדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל.

יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה במחלה קשה. מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - "ספריית יהודה דקל". "מגזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכרו של יהודה דקל.